

לב גרינברג

לאן נוליך את הבושה וההשפלה?

בין מחאה דמוקרטית לממשלה כושלת

”קוראים לה דמוקרטיה אבל היא לא“ (”la llaman democracia pero no lo es“). זו הייתה סיסמתם של המוחים מתנועת M-15 בפוארטה דל סול, מדריד, במאי 2011 – אחת ההשראות למחאה החברתית בישראל חודשיים אחריה (Grinberg, della Porta, 2015; 2013). סיסמה אחרת הייתה ”הם לא מייצגים אותנו“, לצד קריאות נגד ”הדואופול“ – הכוונה לשליטה הבלעדית בזירה הפוליטית של שתי מפלגות, הסוציאליסטית והמפלגה העממית השמרנית. בעזרת האיבה השבטית הדיכוטומית ביניהן סגרו השתיים את המרחב הפוליטי לעמדות, דעות וזהויות אחרות, וקיימו משטר ניאור-ליברלי די דומה, המקפח את רוב האזרחים. לקראת בחירות 2015 תורגמה המחאה לכוח פוליטי, וקמו בספרד שתי מפלגות חדשות (Podemos y Ciudadanos), ששברו את הגיוס הדיכוטומי של הדואופול ונתנו ביטוי לקבוצות ולדעות שהיו מדוכאות עד אותה עת. הדינמיקה הפוליטית נפתחה, ובכללה הוויכוחים על סוגיות חברתיות, כלכליות, אזרחיות ואף על אוטונומיה למיעוטים לאומיים.

במוצאי שבת השבעה באוקטובר היה אמור להתקיים השבוע ה-40 של הפגנות המחאה נגד הממשלה בכל רחבי המדינה. אז שאלתי הייתה האם קיים סיכוי שהקריאות ”דמוקרטיה! דמוקרטיה!“ של ההמונים ברחובות ישראל יביאו לפתיחת המרחב הפוליטי למכלול הסוגיות המדוכאות בידי הדיכוטומיות השבטיות ”רק-לא-ביבי / רק ביבי“? ההתנגדות לממשלה הלכה והתרחבה, אך המעבר מהתנגדות לממשלה לבניית כוח פוליטי דמוקרטי היה לא פשוט מלכתחילה, והפך מורכב פי כמה לאחר טבח השבעה באוקטובר והלחימה בעקבותיו. במאמר זה אדון במורכבות המושג דמוקרטיה ואופיו כתהליך דינמי, אציג את העמדות השונות ביחס אליו בתוך המחאה, ואנתח את הכשלים הדמוקרטיים היסודיים של

ישראל. אדון בפרספקטיבה היסטורית כיצד כשלים אלה קשורים למפגש הקונפליקטיבי בין יהודים לפלסטינים, ואתייחס לפוטנציאל לחולל דמוקרטיזציה על-ידי תנועות המחאה וארגוני החברה האזרחית שקמו נגד הממשלה מאז ינואר 2023, והתגייסו למילוי החלל שהותירה בשבעה באוקטובר.

מה בין המחאה לדמוקרטיה?

נראה לי שהקריאות "בושה! בושה!" ביטאו רגש משותף של כלל המתנגדים לקואליציה הקיצונית, המשיחית-גזענית, בין שהגיעו להפגנות מדי שבוע ובין שהיו מנוכרים לה בשל ההומוגניות החברתית שלה. ב"צעדות המתים" שיזמו הרשויות המקומיות הערביות במחאה על התרחבות מעשי הרצח, לא צעקו המשתתפים "דמוקרטיה! דמוקרטיה!" ולא הניפו דגלים, אך יהודים וערבים קראו יחד "בושה! בושה!". זה היה הרגש הכי ברור של מתנגדי ההפיכה האנטי-דמוקרטית, רגש שהתחלף בתחושות זעם והשפלה מאז ההפקרה בשבעה באוקטובר. אולם הגישות למושג דמוקרטיה היו אז ונותרו היום מגוונות. על הבימה המרכזית בקפלן המשמעות שיוחסה לדמוקרטיה היא מדינה "יהודית ודמוקרטית", המוחים דמינו את ישראל בגבולות 67, והגנו על בית המשפט העליון גם (ולא רק) מטעמים לא-דמוקרטיים, קרי, בנימוק שבג"ץ נותן הכשר לדיכוי האלים של הפלסטינים בשטחים, ומגן מפני תביעות אפשריות בהאג על פשעי מלחמה. לצד זאת, במחאות הרבות והמגוונות התקיים גם שיח אחר.

המכנה הפוליטי המשותף לכל מתנגדי הממשלה היה ההגנה על מוקדי כוח המאזנים את הממשלה, ובראש ובראשונה עצמאות מערכת המשפט. ההפיכה המשטרית שהובילה ממשלת נתניהו איימה (ועדיין מאיימת) לפגוע במה שהייתי מציע להגדיר תנאי המינימום של הדמוקרטיה: 1. איזון כוחו האבסולוטי של השלטון המרכזי בידי החברה האזרחית ומוקדי כוח אחרים (Moore, 1966); 2. קיום בחירות תקופתיות שבהן לאחר תבוסת המפלגה השלטת מתחלף השלטון ללא אלימות (Przeworski, 1991). אולם כדאי לציין שהגדרה מינימליסטית כזאת של דמוקרטיה אפשרה לארצות הברית להמשיך בהשמדת אינדיאנים ולקיים משטר של עבדות שנים רבות אחרי חקיקת החוקה שלה, וכן אפשרה למעצמות אירופיות, בעודן מקיימות דמוקרטיה בביתן, להשליט כיבוש קולוניאלי אלים מעבר לגבולן, עד מלחמת העולם השנייה. עם נפילת משטרי דיכוי באמריקה הלטינית ובמזרח אירופה בשנות ה-80-90 של המאה שעברה התפתחו תיאוריות דינמיות יותר של דמוקרטיה, כתהליך של מעבר לדמוקרטיה או דמוקרטיזציה (O'donnell & Schmitter, 1986; Linz & Stepan, 1996).

להבדיל מהשיח הדמוקרטי השמרני בקרב מובילי המחאה בקפלן, קבוצות אחרות במחאה ביקרו את ההתעלמות מהשלטון הצבאי הישראלי על הפלסטינים זה 56 שנים, וכן מאפליית ערבים בתוך הקו הירוק מאז קום המדינה. תנועת המחאה, כמו כל מחאה, הוציאה לרחוב קבוצות שונות, המוצאות בה הזדמנות להביע את מחאתן בתחומים נוספים, כגון אפליה, קיפוח, אי־שוויון ועוד. תנועות מחאה מבטאות אי־נחת מן המערכת הפוליטית, והן בתנועה מתמדת, מגיבות להתפתחויות (Tarrow, 2022). השאלה שעלתה מתנועות המחאה הדמוקרטית ערב השבעה באוקטובר הייתה אם היא מסוגלת לנוע בכיוון דמוקרטיזציה נוכח המכשולים הרבים שמציב מבנה דמוקרטיה מוגבל מאוד ומינימליסטי. שאלה זו התחדדה מאוד עם פרוץ המלחמה ותגובת ארגוני המחאה אליה. כדי להתמודד עם השאלה אציג בתמציתיות היסטוריה ארוכה של הגבלות הדמוקרטיה – הגבלות שלא התחילו לפני 56 שנים ואף לא לפני 75 שנים – כדי לדון לאחר מכן באתגרים הגדולים שמולם עומדות היום החברה האזרחית ותנועות המחאה, במטרתן להמשיך את המאבק לדמוקרטיזציה.

מעט היסטוריה

כאמור, המגבלות לדמוקרטיה בישראל התחילו עוד לפני הקמת המדינה, עם בואם לארץ של מהגרים יהודים הבורחים מהאנטישמיות באירופה ומפגשם הקונפליקטיבי עם האוכלוסייה המקומית הערבית. אז התגבש משטר השליטה הפוליטית על הקרקע, שנועד להשאירה כקרקע לאומית (Kimmerling, 1983), ומאז המשיכו לקיים אותו כל המפלגות שהיו בשלטון. משטר השליטה הלאומית מאפשר אפליה בהקצאת משאבי הקרקע לא רק של ערבים אלא גם של תושבי עיירות הפיתוח, הוא גם מעלה את מחיר הדיור, מאפשר סגירת שערים גזענית ואפליה בידי ועדות קבלה. עקרון העליונות היהודית לא נקבע ב־2018 עם חקיקת חוק הלאום, אלא במגילת העצמאות, עם הקביעה שמדינת ישראל היא מדינתו של העם היהודי. בעקבות זאת הוענקו סמכויות על לרבנות הראשית הקובעת מיהו יהודי, וכן ההסכם הכובל והמפלה של הסטטוס קוו הדתי, מאפשרים כפייה דתית. חולשתה של החברה האזרחית קשורה גם להיסטוריה של התנועה הציונית, כשמפא"י ותנועת העבודה הקימו מוסדות לשליטה על העובדים, על המעמד הבינוני ועל ההון, כדי למנוע קיומו של שוק חופשי, שדחף בתקופת המנדט לאינטגרציה כלכלית ולהקמת מדינה דו־לאומית. מוסדות אלה החלו להיחלש בתהליך דמוקרטיזציה בראשית שנות ה־60,

אך התלות של החברה האזרחית במוסדות המדינה הושבה ב־1967, כאשר הכול תלויים בפיקוח הצבא על תנועתם של סחורות ושל עובדים, ונהנים מההשתלטות מחודשת על אדמות הפלסטינים (גרינברג, 1993; 2008).

במילים אחרות, השליטה הצבאית על הפלסטינים מחלישה גם את החברה האזרחית בתוך ישראל, שעוצמתה היא תנאי יסוד לאיזון כוחו העריץ של השלטון המרכזי. שליטה זו מעודדת התארגנות של אזרחים להגן על האינטרסים המוסדיים של הצבא ולהזדהות איתו, תופעה שבלטה בקרב "מובילי המחאה", ושלאחרונה הגדרתי אותה כ"חברה צבאית" (גרינברג, 2023). בעקבות הכפפת הנתינים הפלסטינים לשלטון צבאי, חולשת החברה האזרחית ועוצמת המפלגות, נוצר ב־1977 "הדואופול הישראלי" (אָשֶׁר אריאן [Arian, 1998] הגדיר את שיתוף הפעולה בין הליכוד לעבודה "קרטל"), קרי, דיכוטומיה שבטית "שמאל־ימין", שסגרה את המרחב הפוליטי לכל הנושאים שהיו חבויים תחת האיבה ההדדית: מעמדות, אתניות, אזרחות ויחס לדת. בעקבות ההתקוממות של החברה האזרחית הפלסטינית נגד צה"ל הצליח יצחק רבין לפרק את הדיכוטומיה השבטית ולפתוח את המרחב הפוליטי הן להתדיינות על השליטה בשטחים, הן לנושאים "פנים־ישראליים". הוא עשה זאת תוך כדי הצבעה על הקשר ביניהם, תחת הסיסמה "שינוי סדר עדיפויות". אלא שהרצח ב־4 בנובמבר 1995 החזיר בעוצמה את הדיכוטומיה השבטית, אסטרטגית השלום נזנחה בידי שבט "השמאל", ותהליך הדמוקרטיזציה התהפך (גרינברג, 2000).

כוחן המשותף של שתי המפלגות שהובילו את תהליך אוסלו צנח מ־56 מנדטים בבחירות 1992 ל־4 מנדטים בשנת 2022. מאז הרצח לא הייתה הנסיגה מהדמוקרטיזציה נחלתן של מפלגות תומכות ההסכם, אלא של המערכת הפוליטית כולה. בחלל הריק שהשאירו העבודה ומרצ צמחו מפלגות מסביב ל"אישים" השולטים במפלגה ללא מוסדות דמוקרטיים. כך, לקראת בחירות 2006 הוקמו "קדימה" בידי אריאל שרון ושמעון פרס, ו"ישראל ביתנו" בידי אביגדור ליברמן. מאוחר יותר הוקמו "יש עתיד" של יאיר לפיד, "כחול לבן" של בני גנץ, "ימינה" של נפתלי בנט, ו"תקווה חדשה" של גדעון סער. אלה המפלגות שכשלו בקדנציה הקצרה של "ממשלת השינוי" (2021–2022), ואפשרו את ניצחונן של מחנה קנאי־משיחי החותר לבסס משטר עליונות יהודית על כל הארץ, הרואה בדמוקרטיה מכשול לתוכניותיו, והיחזם הפיכה משטרית רדיקלית להכרעת הפלסטינים (סמוטריץ', 2017). המחנה הזה רוקד על הדם של טבח השבעה באוקטובר, רוכב על תחושות הזעם וההשפלה המוצדקים, ומנצל את הנכונות המיידית של החברה הצבאית להתגייס למלחמה נגד החמאס, כדי לקדם את מטרתו האנטי־דמוקרטית להשליט משטר עליונות יהודית על כל אזורי השליטה של מדינת ישראל, הפעם כולל רצועת עזה.

המתח הפנימי בתוך ההתנגדות להפיכה המשטרית

מדוע אי אפשר להדיח מנהיגים כושלים במפלגות המכונות "שמאל-מרכז" ולהצמיח מנהיגות פוליטית חדשה שתציג אלטרנטיבה לקואליציה הנוכחית? הסיבה פשוטה – הן אינן מפלגות דמוקרטיות. המאפיין המרכזי ביותר של תפיסת הדמוקרטיה כתהליך הוא שכלליה הפורמליים המינימליים אמורים לאפשר תהליך מתמיד של תיקון על-ידי התארגנות והעלאת תביעות חדשות של החברה האזרחית (שפירא, 1996). בדרך זו, אם המערכת המפלגתית אינה מייצגת את בוחריה, ניתן לפעול בתוך המפלגות לתיקון – בתנאי שקיימים בה מוסדות דמוקרטיים – או לצאת במחאה לרחובות ולהעלות את הנושאים שהמערכת הפוליטית מזניחה.

מאז דצמבר 2022 עמדו מפלגות האופוזיציה כרועץ למחאה ולחברה האזרחית שקמה והתארגנה בעקבותיה, לא רק כי אינן דמוקרטיות, אלא גם משום שאם תצליח ההתנגדות לממשלה להצמיח מנהיגות ואלטרנטיבה פוליטית, אלה יכרסמו בכוחן. פוטנציאל השינוי קיים לא רק בגלל עוצמת המחאה ערב המלחמה, אלא משום שחוסר התפקוד של הממשלה והפקרת אזרחיה יצרו חלל פוליטי עצום של אנשים שמחפשים בית פוליטי שייתן להם ביטוי. הדבר נכון לא רק בקרב מצביעי "השמאל-מרכז", אלא גם בקרב מצביעי הליכוד, הציונות הדתית, ואף בקרב חרדים (בעיקר חרדיות) (אטינגר, 2023). הממשלה הנוכחית, שחוללה רעידת אדמה במערכת הפוליטית ופילוג חברתי עמוק עוד לפני הטבח באוקטובר, וחשפה את חוסר תפקודה מאז, הפכה לבלתי-לגיטימית גם בעיני חלק ממצביעיה. השאלה היא אם בכוחם של ארגוני המחאה לתת קול לאזרחיות ולאזרחים הרבים מחוסרי הבית הפוליטי, להציג חזון חברתי סולידרי ואלטרנטיבה למדיניות המלחמה עד חורמה. במילים אחרות, האם המחאה מסוגלת להמשיך לנוע, לפרק את המערכת הפוליטית ש"לא מייצגת אותנו", ולפעול לתיקון עיוותי הדמוקרטיה הישראלית המצטברים בכל תחומי החיים?

גם לפני השבעה באוקטובר גילתה המחאה אנרגיות אדירות בחברה האזרחית, ועל במות רבות בכל רחבי הארץ היו סימנים מעודדים להתעוררות, הפותחים שיח דמוקרטי חדש, שיח מכיל של קבוצות שונות שהפילוג השבטי הדיכוטומי אינו מייצג אותן. כך בצפון ובדרום באמצעות הכלת יהודים וערבים, מזרחים ואשכנזים (בעיקר בחיפה ובבאר שבע), וכך במטה בירושלים, שהוסיף בעיקר הכלת דתיים, חרדים וחילונים – בהובלת "שומרים על הבית המשותף" (ראו דף פייסבוק) ובהשפעת "השמאל האמוני" (ראו אתר). תנועת המחאה עודדה תנועות שהיו קיימות כבר קודם, דוגמת "עומדים ביחד",

“פורום המשפחות השכולות” ו”לוחמים לשלום”, וכן התארגנויות חדשות של הגוש נגד הכיבוש (ראו דף פייסבוק). המחאה גם הפגישה דורות של פעילים מזרחים שכתבו מסמכי חזון מרשימים במסגרת חדשה של “קולקטיב מזרחי-אזרחי”, המבדילה אותם לא רק מהממשלה הנוכחית, אלא גם מהשיח השמרני על “מדינה יהודית ודמוקרטית”, של מובילי המחאה בקפלן (ראו חזון הקולקטיב המזרחי-אזרחי). עומק התארגנות החברה האזרחית כלל קבוצות מקצועיות, אקדמאים וסטודנטים, אנשי עסקים והיי-טק, ותיקי מלחמות התומכים בסירוב להתגייס למילואים, וכן דור חדש המודיע על סירוב לשרת בצבא. בלטה בעיקר צמיחת עשרות ארגוני נשים, ארגונים פמיניסטיים של כל המגזרים, ארגוני אימהות וסבתות (Benski, 2023).

בעקבות הטבח האכזרי בשבעה באוקטובר, ולנוכח חוסר תפקודה של הממשלה, התגייסו כל גורמי המחאה להתמודד עם האתגרים שמולם ניצבה החברה הישראלית. תחילה בהתנדבות לסייע לתושבים המופקרים בדרום, ובהמשך בהתארגנות למלא את החלל הריק שהשאירה הממשלה בכל תחומי החיים. כל הארגונים שקמו במהלך 40 שבועות המחאה וגם לפני החלו בגיוס תרומות לנזקקים, הקימו חמ”לים אזרחיים וקבוצות מקצועיות ואזוריות לתמיכה ולסיוע למשפחות המפונים ששרדו את הטבח ולמפונים מצפון, עזרו למשפחות החטופים והנעדרים, וכן למשפחות הנרצחים. טייסי המילואים, שהכריזו קודם לכן על סירוב להפציץ בתים שבהם עלולים להיות ילדים בהוראת הממשלה חסרת הלגיטימציה, התגייסו במלואם לבצע את אותן הפצצות רצחניות, ובהיקף חסר תקדים (אברהם, 2023). התארגנות החמ”ל של האחים לנשק גייס כספים כדי לספק מזון וציוד חסר לחיילים, תוך כדי יצירת קשר ישיר עם היחידות. כל אלה זיכו את ארגוני המחאה בהכרה ציבורית גדולה, הביאו לקריאות לבנייה מחודשת של אחדות וסולידריות ולהימנעות מחזרה לפילוג ששרר לפני המלחמה. אולם מתחת לפני השטח רחשו גחלי הפילוג, בראש וראשונה לנוכח השאיפה לנצל את המלחמה לקידום סדר היום הקודם של הקואליציה הקנאית שבשלטון.

נוכח נסיבות אלה אתגרי הדמוקרטיזציה עצומים, הן בחיזוק הפוטנציאל החיובי של יצירת משהו חדש, הן בהתמודדות מול הסכנה של התחזקות מגמות הקנאות הקיצונית. בהיבט החיובי מדובר בפוטנציאל לייצר זהות קולקטיבית המכילה מתחים בין קבוצות רבות שהיו מנוכרות למחאה קודם לכן, והתגלו כחלק מההתגייסות הסולידרית, דוגמת ציבורים גדולים של ערבים ושל חרדים, וחיבור בין קבוצות שנקלעו בעבר לאיבה השבטית “ביבי-לא-ביבי”, דוגמת הקיבוצים ועיירות הפיתוח, שנקלעו הפעם יחד להפקרה ולהזנחה.

מנגד מאיימת הסכנה להמשכיות המלחמה כגורם מסייע למטרות "ההכרעה" האלימה של הפלסטינים ולטיפוח השנאה והגזענות של משטר עליונות יהודית.

התקוות להתחדשות גדולות, כך גם החרדות מהעמקת ההידרדרות. אולי לכך הכוונה באמרה שהכול צפוי והרשות נתונה.

רשימת המקורות

אברהם, יובל (2023, 30 בנובמבר) [הצבא אישר להפציץ, גם כשידע שמשפחות שלמות עלולות למות, שיחה מקומית](#).

אטינגר, יאיר (2023, 23 בספטמבר). ["במקום נקמה, הרפורמה עשויה לשחזר את טראומת ההתנתקות". הארץ](#).

[הגוש נגד הכיבוש](#), דף פייסבוק.

גרינברג, לב (1993). [ההסתדרות מעל הכל](#). ירושלים: הוצאת נבו.

גרינברג, לב (2000). למה לא המשכנו בדרכו? על שלום, דמוקרטיה, רצח פוליטי וסדר יום פוסט-סכסוכי. בתוך גרינברג (עורך). [זיכרון במחלוקת - מיתוס, לאומיות ודמוקרטיה](#). באר שבע: מכון המפרי.

גרינברג, לב (2023). בין קפלן לחווארה - השבר המשטרי ותפקיד החברה הצבאית בהגנה על הדמוקרטיה. [סוציולוגיה ישראלית](#) כ"ד(1), 218-229.

סמוטריץ', בצלאל (2017). תכנית ההכרעה: המפתח לשלום נמצא בימין. [השילוח](#) 6, 81-102.

קולקטיב מזרחי-אזרחי (2023, 20 בפברואר), [חזון מזרחי דמוקרטי: לא למהפכה החוקתית ולא לסדר הישן](#). [קולקטיב מזרחי אזרחי](#).

[שומרים על הבית המשותף](#), דף פייסבוק.

[השמאל האמוני](#) (ללא תאריך).

שפירא, יונתן (1996). [חברה בשבי הפוליטיקאים](#). תל אביב: ספרית הפועלים.

Arian, Asher (1998). *The second republic: Politics in Israel*. Chatham N.J.: Chatham House.

Benski, Tova (2023). "Civil society against the coup in Israel: The gendering of protest". Presented at the XXth ISA World Congress, June 25-30, 2023, Melbourne Australia.

Della Porta Donatella (2015). *Lo Lllaman Democracia Pero no lo es: A crisis of political responsibility*. In *Social movements in times of austerity*. Cambridge: Polity Press.

Grinberg, Lev (2013). The J14 resistance mo(ve)ment: The Israeli mix between Tahrir and Puerta Del Sol. *Current Sociology* 61(4), 491-509.

Kimmerling, Baruch (1983). *Zionism and territory: The socio-territorial dimension of Zionist politics*. Berkeley: Institute of International Studies, University of California.

Linz, Juan J. & Alfred Stepan (1996). *Problems of democratic Transitions and consolidation*. Baltimore: John Hopkins UP.

Moore, Barrington, Jr. (1966). *Social origins of dictatorship and democracy*. Penguin Books: Harmondsworth.

Przeworski, Adam (1991). *Democracy and the market*. Cambridge University Press: Cambridge.

O'Donnell, Guillermo A. & Philippe C. Schmitter (1986). *Transitions from authoritarian rule: Tentative conclusions about uncertain democracies*. Johns Hopkins University Press: Baltimore.

Tarrow, Sidney (2022). *Power in movement*. 4th Edition. Cambridge: Cambridge University Press.



לב גרינברג, פרופסור אמריטוס במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בן-גוריון, ופרופסור אורח בדארטמות' קולג', ארצות הברית.

דוא"ל: grinlev@gmail.com